

VRTNA I PEJZAŽNA ARHITEKTURA SLAVONIJE I BARANJE

Vrtna umjetnost, kao i druge umjetnosti, osoben je vid kulturnog života jedne sredine, a materijalnim elementima (zemlja, voda, kamen, drvo . . .) saopćava određene ideje i likovno-estetske koncepcije koje su odraz sveukupne duhovne i kulturne usmjerenosti vremena. Već u prvim organiziranim ljudskim zajednicama podizanje i uzgoj vrtova bio je vrlo složen posao. Prije svega, historijske činjenice ukazuju da su tu bili prisutni razni psihološki momenti. Za one koji meditiraju ili traže ataraksiju predstavljaju ugodno pribježište, za one koji ih podižu i u čijem su posjedu predstavljali su jedan od odraza vlasnikove težnje za društvenim prestižom i moći.

Vrtna umjetnost mijenjala se kroz stilove zavisno od historijskih uvjeta. Na prostoru slavonsko-baranjske regije ona je doživljavala svoj specifičan razvojni put. Na ovom prostoru njeno egzistiranje možemo pratiti sve od Rima preko srednjeg vijeka, turskog perioda u Slavoniji, nešto modificiranog baroka, 19. i 20. stoljeća, i do poslije drugog svjetskog rata.

BOGATSTVO I RAZNOVRSNOST

Za tvorevine vrtno i pejzažne arhitekture, iz vremena prije rimske okupacije, u vrijeme Rima i poslije propasti Rimskog Carstva od srednjeg vijeka, na prostoru slavonsko-baranjske regije nema većih materijalnih dokaza. Ovakva konstatacija samo upazuje koliko i kako nije jednostavno govoriti, i ne možemo govoriti, na primjer, o vrstama takvih tvorevina, sigurnim fiksnim lokacijama gdje su one podizane, tko ih je podizao, kao i kako su one izgledale na prostoru Slavonije gdje su Rimljani donijeli svoju kulturu.

Međutim, znamo o Rimljanima i rimskoj kulturi, na mjestu gdje je ona egzistirala, da su se decurioni (vijećnici) i magistri (činovnici) brinuli za podizanje javnih zgrada, o postavljanju statua, da su im gradovi bili tipični,¹ da su u doba procvata podizali gorostasne terme kakve ni do sada nije nikada svijet više podigao.²

O rimskim vrtovima se opet zna: da je za Gordijana III projektiran javni vrt u obliku pravokutnika s termama za sva godišnja doba,³ da je bilo mnogo privatnih vrtova s javnim šetalištima, da su im vrtovi bili uz sama prebivališta, da je u njima bilo platana, mirte, šimšira, da je tvorac vrtova bio vješt u svome poslu i cijenjen u društvu itd.

Na osnovi navedenog o Rimljanima i rimskim vrtovima, o vrtnoj arhitekturi u Slavoniji u doba procvata rimske kulture i civilizacije možemo samo pretpostav-

Velimir Ćerimović, dipl. inž.

Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Osijek
Regionales Amt für Denkmalschutz, Osijek

ljati odgovore na naprijed već postavljena pitanja. Osim toga, i na osnovi materijalnih dokaza o postojanju rimskih hramova i drugih monumentalnih građevina u rimskim naseljima — gradovima u Panoniji, nije teško pretpostaviti da su i na tlu Slavonije elementi vrtno arhitekture iz doba Rimljana egzistirali.

Upravo zbog toga, iz vremena rimskog imperija, na ovom području panonske nizine gajeni su i podizani parkovi koji su, kao i u samom Rimu, bili uglavnom privatnog karaktera s javnim šetalištima ili bez njih. Oni su bili u sklopu monumentalnih rimskih hramova u staroj Mursi, Cibaliji, Marsoniji, zatim rimskih kupališta, kao na primjer u ACQUAE BALLISSAE (Daruvaru).

Bogate osamljene rimske vile, osim što su bile ukrašene skulpturama i mozaicima, kao na primjer ona čiji su temelji otkriveni kod Benkovca (općina Nova Gradiška), bile su okružene i svojom vrtinom i pejzažnom cjelinom.

Sudeći po fragmentima rimskih fresaka i plastične dekoracije, u tim vrtovima egzistirale su i uzgajane razne vrste fitoformacije — vegetacije pejzaža kao elementi vrtnog raslinstva. Nažalost, ovom materijom — tragovima razvoja vrtno umjetnosti u vrijeme procvata rimske kulture i civilizacije na prostoru Slavonije — nije se nitko bavio, tako da je teško ustanoviti koji su elementi kompozicije, najčešće, osim osnovnih (zemlja, voda i rastinje), bili upotrebljavani u vrtnim i pejzažnim⁴ rješenjima toga vremena.

*

Padom Rimske Imperije, u naletu divljih ratničkih plemena i velikih seoba naroda, na tlu Slavonije prekinut je razvoj rimske civilizacije i kulture. Razoreni su gradovi (kolonije), monumentalne rimske građevine, vile, hramovi, gorostasne terme, a sa njima su uništeni njihovi vrtni ansambli, danas poznati pod nazivom »Rimski vrtovi«.

Padom Zapadnog Rimskog Carstva romanizirano starosjedilačko stanovništvo, Iliri i Kelti⁵ gotovo je uništeno, a slavenska plemena naseljavala su područja koja su u rimsko doba bila nastanjena. Te promjene označavaju početak srednjeg vijeka u našim zemljama.

Vrtno graditeljstvo u srednjem vijeku vezano je za podizanje vrtova u neposrednim blizinama crkava i samostana, jer su i vrtovi bili samo nastavak pomisli o božijoj sveprisutnosti.⁶

Kao što se nitko do sada nije bavio tragovima razvoja vrtno i pejzažne arhitekture na tlu Slavonije iz doba Rimljana, tako je isti slučaj i sa srednjovjekovnom vrtinom pejzažom arhitekturom Slavonije. Problematika vrtino-pejzažnog stvaralaštva na tlu Slavonije mogla bi se pratiti od 12-og stoljeća, jer na tom tlu, tada već se zna, egzistira niz redovničkih opatija, Benediktinaca i Cistercita (Bijela, Rudine, Kutjevo). Po uzoru na evropske tradicije na području Slavonije nastaju prvi srednjovjekovni, skromno koncipirani, vrtovi uz samostane pomenu-tih i drugih opatija, a vjerojatno i uz utvrđene kaštele slavonskih feudalaca.

Razvoju srednjovjekovnog vrta u Evropi kao glavne smetnje su ekonomska i socijalna zaostalost, a i sam oblik tadašnjih gradova isključivao je neku veću potrebu za vrtovima. Takvo stanje svakako je imalo i velikog odraza na tlu Slavonije. Vrlo malo je ostalo podataka o tim srednjovjekovnim slavonskim vrtim

cjelinama. Njih možemo nazrijeti tek u opisima srednjovjekovne palate nedaleko Daruvara s tragovima« ... bivšeg perivoja ukrašenog vodoskocima, vodenim uređajima i kipovima...«, koje je publicirao dr Kamilo Firinger⁷ i na ostacima ranogotičkih fresaka u kapeli sv. Martina kod Lovčića, gdje je umjetnik prema prof. Milanu Baliću⁸ pokušao na fresci, koja prikazuje pomodno odjevenog mladića iz 15-og stoljeća, »... prikazati pejzaž — vrt koji dočarava dubinu slike...«

Dok u Evropi renesansa cvjeta i obogaćuje ljudsku misao, uređuju se gradovi, a zelene površine uklapaju se u urbanističke planove, na tlu Slavonije vode se borbe s Turcima.

Dolaskom Turaka u ove krajeve prekinut je daljnji tradicionalni razvitak evropske kulture i civilizacije, onemogućen uticaj kulture sa zapada, a s druge strane otvoren je snažan uticaj kulture s istoka.⁹

Slavonski gradovi i mjesta u toku 160-godišnje turske vlasti dobijaju orijentalan pečat, ne samo što se tiče graditeljstva koje je uz originalne tvorevine, s manje ili više uspjeha obnovilo stare srednjovjekovne sakralne objekte pretvorivši ih u džamije, već i vrtne i pejzažne arhitekture.

Turci su već po svojoj tradiciji imali smisao za njegovanje vrtova, koji su prenijeli i u okupirane krajeve. Nepoznate su neke značajne vrtne tvorevine u to doba na tlu Slavonije, ali je poznato da su nosioci islama pristalice jakih, intenzivnih mirisa.¹⁰ Uvijek su odabirali cvijeće čiji miris zagušuje i opija (zumbul, ruža, jasmin, lavandula, narcis-zelenkada i dr.). Na osnovi toga može se pretpostaviti kakvo se raslinje uzgajalo u vrtovima iz doba Turaka na tlu Slavonije. O ljepoti tih vrtova u Slavoniji pisane tragove ostavio je turski putopisac Evlija Čelebija. Prema njegovim putopisima u Cerniku »... bašte su bile divne kao zemaljski raj...«, a u Siraču »... kao rajski vrtovi...«. Isti je slučaj i sa Osijekom.¹¹

Da su turski vrtni ansamblu na području Slavonije bili pomno i kvalitetno njegovani potvrđuje djelo Talijana Giuseppe Avanci-a izdano u Rimu 1700. g. pod naslovom: »*CHRONOGRAFIA istorica del ducato, e provincia del Sirmio dalla sagra cesarea maesta di Leopoldo invittissimo imperatore conferito col mero, e misto impero, e col titolo d'Altezza al principe Livio Odelscalchi duca di Bracciano, e Ceri etc. Traditta nell' idioma italiano dalla già stampata in latino dall' istesso autore Guiseppe Avanci da Fermo ... In Roma, l' anno giubileo MDCC*«, koji kaže za Ilok »... kako je ukrašen zgradama vrlo plemenite arhitekture, sa ljupkim baštama punim bunara sa najzdravijom vodom koja je tamo dovedena iz vrela na okolnim brežuljcima...«¹²

Protjerivanjem Turaka nastupila je sistematska likvidacija islamskog graditeljstva, umjetnosti pa i vrtova. Od islamske arhitekture očuvana su u Iloku dva spomenika, u Đakovu Ibrahim-pašina džamija s kupolom koju drže orijentalni stalaktiti, u Goranima kula Jajić-bega i česme u Slavonskoj Požegi i Cerniku.¹³ Ove česme bile su okružene zelenilom, kao i danas, što je slučaj s požeškom Tekijom.¹⁴

Na osnovu izloženog, evidentno je da su u Slavoniji za vrijeme turskog perioda egzistirale vrtne cjeline u sklopu džamija, medresa, česmi i privatnih kuća Turaka koje su nestale. Međutim, i danas zahvaljujući njima, u mnogim našim krajevima, pa i u Slavoniji već tradicionalno se kao vegetacijski elementi vrta —

vrtnog ansambla, uzgajaju turski karanfili, zatim zumbul, jasmin, zelenkada (narcis) i druge vrste.

Područje Slavonije i Baranje poslije protjerivanja Turaka obnavlja se u duhu zakašnjelog evropskog baroka. Obnavljaju se stare srednjovjekovne urbanističke aglomeracije kao Požega . . . , izgrađuju se planski nove urbanističke cjeline kao Nova Gradiška, fortifikacije u Osijeku, Slavonskom Brodu i Staroj Gradiški. Crkveni redovi obnavljaju ili u potpunosti izgrađuju samostane, a u njihovim sklopovima planirani su vrtno oplemenjeni klaustri kao u Našicama, Iloku, Vukovaru, Slavonskom Brodu i drugdje. S druge strane slavonsko-baranjski feudinci na svojim ogromnim posjedima, ili na temeljima srednjovjekovnih burgova izgrađuju dvorce i kurije koje u pravilu okružuju veliki parkovi kao u Iloku, Vukovaru, Nuštru, Osijeku, Bilju, Našicama, Virovitici, Trenkovu . . . i drugdje.

Prema prof. dr. Đuri Raušu » . . . u Slavoniji i Baranji nastaju krajem 18. i početkom 19. stoljeća veliki parkovi . . .«, međutim, prema našim istraživanjima parkovi u Iloku, Nuštru i Bilju nastali su već u prvoj polovini 18. stoljeća, u vrijeme izgradnje ovih dvoraca.¹⁵

Kasnijom urbanizacijom Slavonije i Baranje tokom 19. st. formirano je u sklopu urbanističkih cjelina više desetaka parkova kao u Osijeku, Vinkovcima Đakovu, Pakracu . . . U drugoj polovini 19. st. i početkom 20. st, naglim razvojem građanske klase i industrije, nastaju brojne vrtno i parkovne cjeline u sklopu imanja slavonsko-baranjskih veleposjednika i industrijalaca.

Na prostoru Slavonije u tom pogledu izuzetak je planirani park u sklopu borovskog radničkog naselja. Prema A. E. Brliču nasadi¹⁶ i park u Borovu planirani su svojedobno prigodom izrade lokacije za tvornicu i radničko naselje 1931/32. godine.

Već prvi svjetski rat uništio je dio vrtnog i pejzažnog fundusa na ovom terenu (parkovi u Bizovcu, Jelengradu, Blacko-Kuzmica), dok je drugi svjetski rat ostavio iza sebe pustoš. Razrušene su mnoge reprezentativne tvorevine kulturnog bogatstva Slavonije i Baranje. Svakako je da je to imalo negativnog odraza i na baštinu vrtnog i pejzažnog graditeljstva. Naime, u toku drugog svjetskog rata veliki broj parkova je devastiran i razrušen ili potpuno nestao u nemilosrdnim ratnim razaranjima. Tako teško stanje poslije drugog svjetskog rata nije zatečeno samo u Slavoniji i Baranji već i u cijeloj našoj zemlji.

Poslije završetka rata 1945. g. pristupilo se obnovi zemlje. Obnova se odvijala na svim poljima, pa tako i na polju obnove i zaštite stare i postojeće, a u Slavoniji i Baranji vrlo bogate, vrtno-pejzažne parkovne baštine. Upravo na obnovi i zaštiti te baštine preko počasnih konzervatora dr Danice Pinterović, A. E. Brlića i drugih, i Konzervatorskog zavoda u Zagrebu, u Slavoniji i Baranji su odmah poslije 1945. g. učinjeni prvi potezi. Već od 1948. godine Konzervatorski zavod u Zagrebu u zajednici s gradskim Narodnim odborima na području Slavonije i Baranje donio je niz pravilnika o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti čime su obuhvaćene i vrtno-pejzažne cjeline, parkovi. Bilo je to u Slavonskoj Požegi i Osijeku 1948. godine, Daruvaru, Vinkovcima i Vukovaru 1949. godine, Đakovu i Našicama 1953. godine, Novoj Gradiškoj 1954. godine, Iloku 1956. godine, Virovitici 1957. godine, te Pakracu 1959. godine. Sve spomenute pravilnike na-

činila je prof. dr Anđela Horvat, osim pravilnika za Osijek koji je rađen po nacrtu dr Danice Pinterović.¹⁷

U cilju zaštite spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Konzervatorski zavod u Zagrebu je narednih godina donio i niz rješenja, međutim, u tim rješenjima su prvenstveno tretirani spomenici kulture, a po tom uzgred, zaštićene su i parkovne površine oko dvoraca i kurija i izvan njih. Tek osnutkom Zavoda za zaštitu prirode u Zagrebu donose se posebna rješenja o zaštiti spomenika pejzažne i vrtne arhitekture. Tako je učinjen veliki doprinos u zaštiti spomenika vrtne i pejzažne arhitekture. Međutim, do danas nisu donesena rješenja o zaštiti za sve spomenike vrtne i pejzažne arhitekture na ovom terenu.

Poseban problem u zaštiti čine parkovne površine oko spomenika RRP i NOR-a koje je svojim rješenjima od 1968. do 1976. godine zaštitio Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Osijeku. O tome će biti govora u narednom poglavlju.

LIKOVNO-ESTETSKE OSOBENOSTI OBLIKOVANJA PARKOVNIH TVOREVINA U SLAVONIJI I BARANJI

Svakako da su sve specifičnosti društvenih i kulturnih tokova, koje su bile direktno ili indirektno vezane za ovaj prostor i podneblje, od prahistorije pa do danas, imale značajan uticaj na odnos živuće generacije prema kulturnom naslijeđu iz bilo koje prošle vremenske ili historijske epohe. To se također odnosi na vrtne i parkovne cjeline kao dio kulturnog naslijeđa Slavonije i Baranje. Te specifičnosti, zajedno s ostalim društvenim tokovima i promjenama, tokom historije su se različito manifestirale i tako je na primjer poznato:

- da su prodori Huna, Avara, Langobarda, Gepida i drugih naroda na ovom terenu prekinuli razvoj rimske kulture i civilizacije, koja je doživjela svoj procvat u Mursi, Cibaliji . . . od drugog do trećeg stoljeća nove ere,
- da već u šestom stoljeću dolaze Slaveni čiji su prvi tragovi materijalne kulture evidentni na području Dalja, Bijelog Brda i drugdje,
- da je u trinaestom stoljeću kulturno-historijski razvoj poremećen najездом Tatara,
- da je poslije tatarske najezde u srednjem vijeku uslijedila intenzivna izgradnja sakralnih objekata i utvrđenih kaštela, kao u Osijeku, Iloku, Kolodvaru kod Jovanovca nedaleko od Osijeka itd.,
- u šesnaestom stoljeću je najezda Turaka,
- protjerivanjem Turaka na ovom području i širom Slavonije i Baranje nastupila je sistematska likvidacija islamske arhitekture i umjetnosti, koje plastično opisuje turski putopisac Evlija Čelebija,
- da se ubrzo, već u početku 18. stoljeća, izgrađuju vojne utvrde i da iz tog vremena datira urbana aglomeracija osječke Tvrđe i drugo,
- da su na primjer, izgrađeni kompleksi franjevačkog i kapucinskog samostana u Osijeku, a u Donjem gradu i Gornjem gradu skromnije barokne cjeline,
- da moćni feudalci ovog područja već krajem 18. i početkom 19. stoljeća podižu dvorce, koji su okruženi oblikovnim parkovnim cjelinama ugledom na slične evropske parkovne tvorevine toga vremena,

- isto tako na prijelazu iz 19-og u 20. stoljeće sitnije plemstvo i bogata buržoazija izgrađuju na svojim imanjima kurije i rezidencije, te druge tvorevine koje su zajedno s parkovima uz dvorce, predstavljale vrijedna arhitektonska i parkovna ostvarenja na ovom terenu,
- i konačno na drugoj strani bogata buržoazija gradi velelepne stambeno-poslovne građevinsko-urbanističke cjeline od kojih se posebice ističe potez na Bulevaru JNA nastao u duhu secesije s oblikovanim vrtnim cjelinama.

Svaka društveno-historijska i vremenska epoha imala je također svog odraza i uticaja na likovno-estetsko oblikovanje vrtnih i parkovnih tvorevina na terenu slavonsko-baranjske regije.

*

Rimski period je na području Slavonije — nekadašnjeg dijela poznatog Rimskog Imperija — u potpunosti neobrađen što se tiče vrtnih ili parkovnih tvorevina, te njihovih likovno-estetskih osobenosti.

Ako poznajemo rimsku kulturu i ako pođemo od doba procvata rimske kulture i civilizacije na ovom terenu — postaje jasno i nedvojbeno da su vrtno i parkovne tvorevine bile prisutne.

Nije to slučajno, jer Rimljani su i na ovom terenu gradili i stvarali poznate rimske gradove kao Mursa (Osijek), Cibalae (Vinkovci), rimska kupališta-terme u Daruvaru itd. Osim toga, i na ovom terenu bilo je rimskih magistrata i dekuri-ona, kao i u samom Rimu, koji su bili nosioci rimskih kulturnih tekovina i na ovom našem panonsko-slavonskom prostoru. Međutim, i pored toga što nemamo podataka na osnovu kojih bi se moglo sigurno tvrditi kako su stvarno izgledali, ili kakvi su bili vrtovi u rimskim gradovima na području Slavonije, kao što na pr. zahvaljujući Epistolama Plinija Mlađeg (62—110), možemo približno upoznati izgled jednog dobro uređenog rimskog vrta, ili podataka na osnovu kojih bismo znali za bilo koji čuveniji rimski vrt na ovom području Rimskog Carstva. Tako i u ovom momentu ostaju otvorena pitanja kao: kakva su bila, ili kakva su kretanja uopće dominirala u rimskoj vrtnoj umjetnosti na ovom našem nedovoljno istraženom prostoru.

Premda o tim rimskim vrtnim ili parkovnim tvorevinama na prostoru Slavonije nemamo materijalnih dokumenata i literarnih podataka, ipak, možemo gotovo sa sigurnošću vjerovati u njihovu srodnost i povezanost sa svima onima sličnima koji su podizani na području Rimskog Imperija, pa i samog Rima. Međutim, poznato je da su u rimskoj vrtnoj umjetnosti uopće dominirala topijarna rješenja, a tvorac ovih vrtova (Topiarius) bio je veoma cijenjen u društvu. Topijarna rješenja su nesumnjivo i osnovna likovno-estetska osobenost koju su još odlikovale prave aleje u pravokutnim partnerskim površinama s introduciranim egzotičnim elementima vegetacije pejzaža i različitim cvjetnim elementima. Sadržajni elementi rimskih vrtova bile su skulpture bogova i znamenitih Rimljana, koje su svojim prisustvom upotpunjavale likovno-estetski izgled i ugođaj cjelokupnog vrtnog ambijenta. Pozadinu ili okvir ovih sadržaja upotpunjavale su topijarne forme oblikovane od elemenata vegetacije u vrtnom prostoru. One su dosljedno slijedile elemente geometrijskog oblikovanja vrtnog prostora što je u cijelosti isticalo i podržavalo način likovno-estetskog oblikovanja sa svim specifičnostima i osobeno-

stima datog vrtnog ambijenta, a u potpunosti izražavalo i potenciralo tendenciju geometrizacije vrta i svih njegovih sadržajnih elemenata. Dakle, kreiranje topijarnih formi ili oblikovanje elemenata vrtne vegetacije u različite antropogene ili animalističke figure sve do složenijih scena iz lova, potenciralo je samo prisutne elemente geometrijskih likovno-estetskih karakteristika vrtnog prostora.

Dr Nenad Simić navodi: »... Kao tipičan primjer rimskog vrta uzimamo onaj sa mnoštvom međusobno spojenih terasa, sa galerijama, kolonadama, stubovima, fontanama, vodoskocima, mramornim bazenima za kupanje, skulpturama, jahaćim stazama, ribnjacima, zvjerinjacima, stepeništem i rampama...«

Osim toga, dr Nenad Simić navodi činjenicu da: »... Gotovo svi vrtovi u zemljama pod rimskom vlašću komponovani su i njegovani po uzoru na topiarie; svi su oni, uglavnom, bili pravolinijski i geometrijski...«.

Nesumnjivo je, da je pored navedenih i ostalih osobenosti, rimska jednostavnost i umjetnost u introduciranju elemenata vegetacije pejzaža također djelovala i da je usko povezana s likovno-estetskim oblikovanjem vrtnih ili parkovnih cjelina uopće, pa i na prostoru nekadašnje rimske Slavonije. Za pretpostavljanje je da su ovakve osobenosti rimske vrtne umjetnosti svakako imale odraza i na tlu rimske Slavonije i da su u rimskim gradovima po Hipodamusovom sistemu na području Slavonije, također egzistirali privatni vrtovi, javna šetališta, podizane su i terme — rimska kupališta, te su i vrtovi u to doba na ovom slavonskom prostoru imali značaja u razvoju kulturnih tendencija datog vremena. Osim toga, ovako povezanost i sličnost stilskih i ostalih osobina upućuju na to da je svaka parkovna ili vrtna prostorna cjelina racionalno, a u isto vrijeme znalački i raskošno oblikovana, čemu se i u rimskoj Slavoniji posvećivala značajna pažnja.

O likovno-estetskom oblikovanju srednjovjekovnog vrtnog i parkovnog graditeljstva na tlu Slavonije i Baranje, također je teško bilo što sigurno govoriti i pisati, jer ni za ovaj period nemamo dovoljno podataka na osnovu kojih bismo sigurnije zaključivali ili pretpostavljali bilo što u tom smislu. Ipak božja sveprisutnost i podizanje vrtova u blizini ili sastavu sakralnih objekata ili samostana, ekonomska i socijalna zaostalost imali su odraza na razvoj srednjovjekovne vrtne i parkovne umjetnosti. Takav sveukupni odraz srednjeg vijeka na terenu Slavonije i Baranje u oblasti vrtnog i parkovnog graditeljstva uticao je sigurno i na likovno-estetsko oblikovanje istog. Prije svega, prisustvo evropskih tradicija možemo vezati za podizanje vrtnih cjelina uz niz redovničkih opatija, a likovno-estetsko oblikovanje istih, pored navedenog, vezano je za skromne dimenzije lokacija na kojima su one nastajale, i prisutne arhitektonske, a danas još i spomeničke, vrijednosti sakralnih objekata. Također, kako je oblik tadašnjih gradova, kao i potrebe i način života, isključivao neku veću potrebu za vrtom ili parkom u onom smislu u kojem ga kasnije generacije oblikuju i podižu, možemo vjerovati da je, kao i vrtno i parkovno graditeljstvo uopće, i likovno-estetsko oblikovanje istih na tlu Slavonije i Baranje, kao i šire, bilo skromno. Ovo tim prije što je srednji vijek poznat kao vijek mračnjaštva u svim umjetnostima.

Doba Turaka u Slavoniji i Baranji je doba snažnog uticaja kulture s istoka-orijenta. Više ili manje poznate i značajne vrtne ili parkovne tvorevine iz doba Turaka na terenu Slavonije i Baranje nisu poznate. Ipak o ljepotama tih vrtova pisali su turski putopisac Evlija Čelebija i Talijan Giuseppe Avanci. O njihovim likovno-estetskim osobenostima možemo samo pretpostavljati, ali u Slavoniji i Baranji, a i šire, u mnogim našim krajevima koji su bili pod Turcima, i danas još znamo za turski karanfil, zelenkadu itd.

Možda su Turci u našim krajevima uz džamije, medrese, česme, i privatne kuće vodili više brige o prisustvu elemenata vegetacije s jakim mirisima, nego o bilo čemu drugom i možda je to bio krajnji domet njihove vrtne umjetnosti na ovom terenu. Naravno, o svemu tome možemo samo pretpostavljati odnosno hipotezirati, ali isto tako nedostatak materijalnih ili literaturnih podataka ne omogućava, još za sad, jedan drugačiji pristup.

Nakon protjerivanja Turaka iz ovih krajeva u Slavoniji i Baranji osjeća se dah novog vremena. Mnogo je toga što je potpuno novo, ali u 18. i 19. stoljeću u Slavoniji i Baranji nastalo je nekoliko desetaka parkovnih tvorevina. To su danas stari slavonsko-baranjski parkovi od kojih neki i danas egzistiraju.

Bilo da se radi o baroknom dvorcu s prisutnim elementima klasicizma, secesije s elementima neobaroka itd, u vrijeme njihovog nastajanja na lokacijama najbliže i šire vezanim za objekat dvorca ili kurije formira se, gotovo u pravilu, manja ili veća parkovna površina. To su bile parkovne tvorevine od kojih danas neke više ne postoje. Među njima bilo je i ostalo nekoliko stilskih parkova koji su danas pod zaštitom Zakona o zaštiti prirode ili Zakona o zaštiti spomenika kulture, kao kulturne vrednote Slavonije i Baranje. Neke smo baštinili čak iz perioda prve polovine 18. stoljeća, a neke kasnije iz perioda druge polovine 18. i iz perioda 19. stoljeća. Međutim, u toj baštini, premda smo naslijedili dio tog fonda, u nešto slučajeva, a posebno kada se radi o nekim parkovima, koji su baština iz druge polovine 19. st, ne možemo isticati da se radi o nekoj izuzetnoj stilskoj parkovnoj površini, ili nekim njenim izuzetnim likovno-estetskim osobenostima oblikovanja. Naime, devetnaesto stoljeće je vremenska epoha kada se u arhitekturi i umjetnosti uopće, pa tako i vrtnoj i parkovnoj umjetnosti, na ovom terenu često oponašaju razne stilske epohe, bez unutrašnjeg sadržaja i bez prave kreativne osobenosti.

Snaga stilskog izraza i likovno-estetskih kvaliteta u parkovnoj umjetnosti Slavonije i Baranje ne samo da osjetno opadaju, već se određene stilske vrijednosti mijenjaju nastojeći da se dovedu u skladu s novim ukusom onog vremena. Preinake stilskih osobenosti kao i likovno-estetskih kvaliteta postojećeg stila i druge svjesne ili nesvjesne intervencije u ostvarivanju (ne)ukusa odnijele su u nepovrat više lijepih starih — tzv. historijskih parkova.

Međutim, likovno-estetska obilježja novih parkova, u ono vrijeme, su u tom

oponašanju raznih stilskih epoha, također nešto što je pretežno odražavalo neuspjeh pokušaj stvaranja pejzažnog ili geometrijskog parka. Oblikovanje prostora kod pojedinih vezano je, na primjer, za mnoštvo vijugavih komunikacija, za neadekvatne sadržaje, šaroliku vegetaciju, odnosno neumjerenu introdukciju alohtonih elemenata vegetacije pejzaža itd. Zapostavljanjem pravih stilskih vrijednosti gube se i prave likovno-estetske osobenosti parkovnog i vrtnog graditeljstva Slavonije i Baranje. U održavanju starih parkovnih cjelina, često puta je bilo nestručnih i stihijnih poteza koji su još više imali negativnog odraza na likovno-estetske osobenosti oblikovanja, bilo kad su u pitanju stari slavonsko-baranjski parkovi, parkovi u ruralnim i urbanističkim cjelinama, ili u novije vrijeme, parkovi i druge zelene površine oko spomenika NOR-a, tipično rekreacijski parkovi, tvornički parkovi itd.

Što se tiče likovno-estetskih osobenosti oblikovanja starih i danas zaštićenih parkova Slavonije i Baranje, vrijedno je istaći da su oni pretežno nastajali u okviru vrijednih i danas arhitektonski i spomenički značajnih zdanja i cjelina ili iz njih. Tako, na primjer, uz objekat dvorca susreće se najčešće geometrijski oblikovan prostor. Takvim kreiranjem prostora u tlocrtnoj dispoziciji, na manjoj površini lokacije cijelog parka, pojavljuju se elementi pravilnog ili nepravilnog kruga, elipse, kvadrata, trokuta, polukruga i drugi. Geometrijsku kompoziciju u izvedbenoj dispoziciji, uz sam dvorac, s likovno-estetskog aspekta, naglašavaju elementi vegetacije pejzaža, pravilno slijedeći elemente tlocrtne dispozicije prostora.

U izvedbenoj dispoziciji, u tako oblikovnom prostoru, manje ambijentalne detalje oblikuju elementi vegetacije pejzaža kao: dendrološki elementi, cvjetni elementi, travna formacija, zatim vrtno ili parkovno arhitektonski elementi kao: fontane, bazeni i drugi, elementi umjetničkog karaktera kao: biste, skulpture, spomenici i drugi. Osim toga, taj dio parkovnog prostora zajedno s vegetacijskim elementima bio je određen, ili je podražavao dio arhitekture zdanja-dvorca ili kurije, na primjer kao u Daruvaru. U tlocrtnoj i izvedbenoj dispoziciji taj dio tako oblikovanog prostora parka, dakle, podražava stilske osobine, a također potencira interesantne i prisutne i kombinirane elemente i oblike arhitektonskog stilske oblikovanja na fasadama i cjelokupnom ekranu zdanja. Ne samo što upotpunjuje i oplemenjuje sveukupnu prostorno-pejzažnu sliku prostora i reprezentativni izgled dvorca ili kurije, već ističe i naglašava neposrednu vezu parka s vrijednom stilskom i spomeničkom tvorevinom. Ovako oblikovan prostor parka prostire se najčešće oko cijelog objekta-dvorca zauzimajući jedan dio sveukupne parkovne površine.

Drugi dio parkovne površine oko dvorca nastavlja se direktno na dio geometrijski oblikovanog prostora oko zdanja. Površina je različite veličine, ali joj je, ukoliko je veća, tlocrtna i izvedbena dispozicija, kao i likovno-estetski elementi, oblikovana u slobodnom pejzažnom stilu. U oblikovnim rješenjima tog tipa sve je podređeno što prirodnijem izgledu takvih površina, koje su vrlo logičan nastavak geometrijski oblikovanog dijela površine, a ponegdje s vrlo izraženom težnjom introduciranja elemenata alohtone vegetacije pejzaža. Na taj način je cjelokupno vrijedno zdanje s ovim dijelom prostora ukomponirano u širu prostorno-pejzažnu sliku i prirodni izgled sredine koja ga okružuje, a ponegdje samo

pejzažno-parkovni izgled sredine, ali ne i autohtonu vegetaciju. Kompozicijski je sve u vezi, jer se od vrijednog zdanja i parkovne površine komunikacijski pravci (šetaće staze) logično nastavljaju i kroz dubinu — unutrašnjost pejzažno oblikovane parkovne površine, a vegetacijski elementi pejzaža svojom visinom, oblikom i rasporedom i zajedno s ostalim sadržajnim elementima likovno-estetski i kompozicijski zadovoljavaju sve uzuse pravilnog prelaza i izraza u sveukupnom stilskom izrazu.

Kod pojedinih parkova izrazita je njihova međusobna povezanost s ostacima nizinske autohtone vegetacije i širom poznate slavonske šume (Našice i Valpovo). Parkovi i u ruralnim i urbanim cjelinama uglavnom su nastali u drugoj polovini 19. stoljeća i u toku ovog stoljeća, s izuzetkom samo nekih u Osijeku koji su nastali ranije.

Ovi parkovi su gotovo u pravilu zauzimali centralne položajne prostore u naselju, a kao stilski manje ili više značajne, ili su geometrijskog, ili pejzažnog karaktera. U našim ravničarskim krajevima Slavonije i Baranje prostiru se i zauzimaju lokacije bez nekih većih prirodnih denivelacija, osim u Slavonskoj Požegi gdje se serpentskim stazama stiže do najvišeg platoa toga parka.

Uvijek se u tim parkovima, kao sadržajni elementi i parka i parkovnih ambijenata, nalaze skulpture i spomenici, kao na primjer u Vinkovcima, Osijeku, Iloku, Slavonskoj Požegi i drugdje.

Od rekreacijskih sadržaja evidentni su sadržaji za pasivnu i za aktivnu rekreaciju, međutim, pojedini od njih su sadržajno i stilski devastirani. Na primjer, niti jedan od ovih parkova u svom sastavu nema muzički paviljon, osim u Osijeku park »Moša Pijade«.

Već iz ovoga je uočljivo da za pojedine parkove možemo govoriti da su u datim uvjetima značajni sa sanitarno-higijenskog aspekta, a o njihovim likovno-estetskim osobenostima i kvalitetama gotovo da i ne možemo govoriti. Za njih se uglavnom može konstatirati da se održavaju, ali da su često puta prisutne i nestručne intervencije na tim prostorima parkovnih površina, i to je nažalost evidentno.

*

Za spomenike NOB-e i prostor oko njih karakteristično je da su oni mjesta memorijalnog, dokumentarnog i evokativnog karaktera. Većina tih spomenika, gotovo ili isključivo u ruralnim cjelinama, okružena je spontano uređenim spomeničko-ambijentalno-zaštitnim prostorom oko njih. Međutim, oni izvan ruralnih cjelina, u naturalnom i urbanom ambijentu, kao izvanredna spomenička rješenja, u prostoru čine reprezentativne memorijalne — pejzažno uređene prostore, kao na primjer Jasenovac, Voćin, Ilok (groblje), Soboština, Kamensko, Dudik, Šarengrad (groblje) i dr. Ovo su projektirana rješenja i prostorno-pejzažno rješenje memorijalnih i prostorno-pejzažno uređenih cjelina podređeno je osnovnoj zamisli prezentacije i panoramskog izgleda spomenika u njegovom užem i širem environmentu.

Dok su ovakvi prostori bogati sadržajem adekvatno prezentirani, s potrebnim prostornim i pejzažnim rješenjima užeg i šireg environmenta, dotle prostori uz

spomenike, naročito u ruralnim cjelinama imaju mnogo toga što im nedostaje.

Prije svega, nedostaje projektom predviđenih prostorno-pejzažnih rješenja oko tih spomenika u datom ambijentu i prostoru, a ako negdje i postoje obično su skromnija ili nedosljedno izvedena, ili potpuno zanemarena. O likovno-estetskim osobinama ovih prostorno-pejzažnih cjelina možemo govoriti samo u slučajevima izvanrednih spomeničkih rješenja kao u Jasenovcu, samo dakle kada je riječ o jugoslavenskoj memorijalnoj arhitekturi, koja predstavlja jedan od najznačajnijih vidova novije jugoslavenske umjetnosti. To su primjeri gdje se osjećaju nove tendencije i način suvremene prezentacije spomenika u otvorenim prostorskim dimenzijama, poštivajući i uvažavajući sve elemente autohtonog ambijenta i njegovih likovno-estetskih vrijednosti i osobenosti.

Osim toga, problem održavanja, a onda i prilazni putevi, parking, prostori za odmor, akutni su problemi koji su evidentni uz spomenike NOR-a u ruralnom i naturalnom ambijentu, odnosno uz spomen-skulpture i spomenike koji još nisu izrasli kao spomen iz sopstvenog okruženja — spomen-kompleksa i spomen-ambijenta. Svakako da će to rješavanje doprinijeti autentičnom i suvremenijem oblikovanju i likovno-estetskom izrazu spomeničko-ambijentalno-zaštitnog prostora spomenika i cjelokupnog datog ambijenta.

Rekreacijski parkovi, u osnovi, svi zadovoljavaju, a gotovo svi su nastali u doba naše socijalističke izgradnje. Nalaze se na prekrasnim prirodnim lokacijama, te uz položaj u naturalnom ambijentu obiluju čistim prirodnim lokacijama, kao i zrakom, vodom i prostorom za odmor. Osnovne likovno-estetske osobenosti proizlaze iz samog prirodnog ambijenta koji je antropogeni faktor prilagodio potrebama rekreacije, te izgledu i autentičnosti datog prirodnog ambijenta i predjela. Takvi centri u Slavoniji su u Orahovici, Mališćaku, Vučedolu, Zvečevu i Lovci.

Oni su oplemenjeni sadržajima koji u likovno-estetskom smislu nadopunjuju naturalnu i ambijentalnu cjelinu, jer su za dati prostor autentični i historijski vezani. To je memorijalni ili evokativni dio rekreacijske cjeline u čijim okvirima egzistiraju pretežno spomenici NOB-e, kao na primjer naše slobodarsko i partizansko Zvečevo.

Rekreacijski parkovi bogati su i sportskim terenima i koriste se za kulturne potrebe radnika samoupravljača, takmičenje, obrazovanje, seminare, izložbe itd. Sve je to u jednoj kompozicijskoj vezi koja u cjelini doprinosi i sveukupnom likovno-estetskom izrazu.

U Slavoniji egzistiraju uređene zelene površine i lječilišni parkovi, kao u Lipiku, Daruvaru i Đakovačkoj Breznici. Neki od ovih parkova tradicionalno su gajeni na datom prostoru još od doba Rimljana, a poseban procvat doživjeli su u drugoj polovini 19. st. i početkom ovog stoljeća, naročito Lipik. Veoma važan sadržaj ovih parkova bili su muzički paviljoni, koji su služili za izvođenje promenade glazbe, i od kojih su neki očuvani, kao onaj u Daruvaru. Njihove likovno-estetske osobenosti vezane su za stilski oblikovane parkovne površine. Pretežno su izražajni i reprezentativniji parkovno-vegetacijski sadržajni elementi geometrijskog karaktera. Njihove oblikovne karakteristike upotpunjuju i doprinose likovno-estetskim kvalitetama manjeg ambijenta, ili cjelokupne parkovne površine.

Kao što se može primijetiti, slavonsko-baranjska regija ima veoma bogat fundus vrtnog i parkovnog graditeljstva i tradiciju u podizanju parkova. O njihovim likovno-estetskim osobenostima oblikovanja sigurno još nije sve rečeno, međutim, započeti rad sigurno zahtijeva dalju razradu i nadopunu. Za još bolju obradu neophodno je, u ovom momentu, prikupiti još dosta potrebnih podataka na terenu, po muzejima, arhivima i službama za prostorno planiranje i urbanizam. Međutim, i pored toga, ne pokazujemo danas dovoljno razumijevanja za adekvatan odnos prema njima, a čemu ide u prilog i činjenica da je dosta parkova na terenu regije devastirano ili se devastira. Često puta su, u namjeri poboljšanja situacije u našim parkovima, vršene vrlo nestručne intervencije, tako da danas na ovom terenu Slavonije i Baranje egzistiraju, pored rarietno očuvanih parkovnih cjelina, parkovne cjeline kod kojih imamo narušene koncepcije stila, kompozicijskih rješenja i likovno-estetskih osobenosti.

BILJEŠKE I LITERATURA

1. Stevan Vučetić: Res publica Lasorum-Acquae Belissae — Rimski Daruvar u monografiji Daruvar, 1975. god., p. 16—17.
2. Gjuro Szabo: Iz prošlosti Daruvara i okolice, posebni otisak iz XI knjige »Narodne starine«, p. 3—4.
3. Nenad Simić: Istorija umetnosti i hortikulture, Beograd 1970. god. p. 156—158.
4. Lucius Eneus Seneka: Neronov učitelj predlagao je da se napuste geometrijski oblici vrtova, a pristupi prirodnoj kreaciji, pejzažnoj obradi, Istorija umetnosti i hortikulture p. 157.
5. Monografija Daruvar 1975. god. p. 15—16.
6. Nenad Simić: Ib., p. 166.
7. Kamilo Firinger: Ruševine srednjovjekovnih palača kod Daruvara, u monografiji Daruvara, Daruvar 1975. god., p. 168—170.
8. Milan Balić: Blago čeka skriveno na zidu, Glas Slavonije od 1. 7. 1971. god.
9. Milan Balić: Kratak prikaz spomeničkog fundusa slavonsko-baranjske regije, Vijesti M. K., 1974. god., I—II, p. 10.
10. Nenad Simić: Ib., p. 173.
11. Evlija Čelebija: Putopis I, Sarajevo 1957. god., preveo Hazim Šabanović, p. 258—261. Putopis II, Sarajevo 1957. god., preveo Hazim Šabanović, p. 127.
12. Stanko Škerlj: Jedan istorisko-geografski opis Srema sa kraja XVII veka, Glasnik istorijskog društva u Novom Sadu, Novi Sad 1936. god., sveska 23, p. 83—94.
13. Milan Balić: Spomenici kulture Valpovštine I dio, Valpovo 1976. god., p. 22.
14. Julije Kempf: Požega, Požega 1910. god., p. 692.
15. Stjepan Pavičić: Vukovarska župa, Zagreb 1940. god., p. 299.
Milan Balić: Povijesno kulturni spomenici Baranje, Belje br. 15, 1975. god.
16. A. E. Brlić: Rukopis kod autora.
17. Milan Balić: 30 godina zaštite spomenika kulture u Slavoniji 1945—1975. »Muzeologija«, Zagreb 1975. god., br. XIX, p. 144—152.

GARTEN- UND LANDSCHAFTSARCHITEKTUR IN SLAWONIEN UND IN DER BARANJA

Zusammenfassung

Im reichen und verschiedenartigen Denkmalfundus Slawoniens und der Baranja, der seit der Vorgeschichte bis auf die heutigen Tage entstanden ist, stellen die Gebilde der Garten- und Landschaftsarchitektur einen integralen Teil des Denkmalerbes dieser Region vor. Der Reichtum an Schöpfungen der Garten- und Landschaftsarchitektur ist auf diesem Terrain schon seit der Zeit der römischen Kultur und Zivilisation evident.

Im Mittelalter besteht die Gartenkunst auf dem Boden Slawoniens und der Baranja im Rahmen der Ordensabteien und der Burgen.

Da Slawonien und die Baranja unter türkische Herrschaft geraten waren, bekamen die Städte und Ortschaften ein orientalisches Gepräge nicht nur in Bezug auf das Bauwesen sondern auch in Bezug auf die Garten- und Landschaftsarchitektur. Über die Schönheit solcher Anlagen berichten Evli Čelebi und Giuseppe Avanci.

Nach der Vertreibung der Türken begann eine systematische Vertilgung alles dessen was moslemisch war. Bei den Klöstern und den Schlössern der Feudalherren entstanden Garten- und Landschaftsgebilde, die hinter derartigen Schöpfungen in Europa in dieser Zeit nicht zurückstanden.

Im Laufe des XIX. und am Anfang des XX. Jahrhunderts wurden in Slawonien mehrere Dutzend Parks angelegt. Der erste und der zweite Weltkrieg vernichteten einen Teil dieses Fundus der Garten- und Landschaftsarchitektur. In den Nachkriegsjahren begann die Erneuerung der Schutz dieser Anlagen.

Unter den Objekten der in Slawonien bestehenden Garten- und Landschaftsarchitektur nehmen die Denkmal- und ambientalen Schutzflächen, die die Denkmäler des Volksbefreiungskrieges und der revolutionären Arbeiterbewegung umgeben, einen besonderen Platz ein. Ausser jenen, die spontan entstanden sind, unterscheiden wir Denkmal- und Landschaftsgesamtheiten, die einen Teil der neueren jugoslawischen Kunst und der jugoslawischen Memorialarchitektur vorstellen.

In der Entwicklung des Gartenbau- und Landschaftsschöpfertums verfolgen wir ausser dem klassischen Schutz-, der Rekonstruktion, der Rekomposition und der Revitalisierung wertvoller Parkgesamtheiten die Anwesenheit und die Entwicklung jener Gartenbau- und Landschaftsschöpfungen, die zusammen mit allen neuen und zeitgenössischen Tendenzen eine neue Phase in der Entwicklung der Ambientalkunst und der ambientalen Parkgestaltung vorstellen.